

УДК 339.564 : 330.5
JEL Classification E 20, F 17, F 47

Гонак І.М.,
аспірант кафедри міжнародної економіки,
Тернопільський національний економічний університет

ЕФЕКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЕКСПОРТУ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВВП КРАЇНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО СУПЕРНИЦТВА КРАЇН

Honak I.M.,
postgraduate student at the department
of international economics,
Ternopil National Economic University

THE EFFECTIVENESS OF NATIONAL EXPORTS OF ARMAMENTS AND MILITARY EQUIPMENT AND ITS IMPACT ON THE COUNTRY'S GDP AS AN ELEMENT OF ECONOMIC RIVALRY OF COUNTRIES

Постановка проблеми. Величина валового внутрішнього продукту безпосередньо впливає на національну безпеку та оборону країни і експорт озброєння і військової техніки. І навпаки – експорт зброї безпосередньо впливає на економічний розвиток країни. Країни із найбільшим розміром валового внутрішнього продукту є одночасно і наймогутнішими країнами у військово-політичному плані, найбільш ефективно захищають власні національні інтереси та намагаються експортувати значні обсяги озброєння та військової техніки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню даної проблематики присвятили свої праці такі науковці: С. Мочерний, Ю. Шемчушенко, В. Заблоцький, М. Мельник, М. Хавронюк, О. Ратр, F. Dendorfer, P. W. Thurner та інші. Проте, дана тематика у нових геоекономічних умовах набуває особливого значення та потребує подальшого наукового опрацювання для поглибленого вивчення особливостей величини національних економік та національного експорту озброєння та військової техніки.

Постановка завдання. Метою та завданням дослідження є вивчення особливостей взаємного впливу національної безпеки та національного експорту озброєння і військової техніки та національних економік окремих країн в умовах загострення економічного суперництва у глобальній економіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залежність між економічним потенціалом і валовим внутрішнім продуктом країни та її національною безпекою, військово-промисловим комплексом і зокрема національним експортом озброєння та військової техніки (ОВТ) є взаємною.

Економічний потенціал – комплексний показник рівня економічної могутності нації, наявних ресурсів і можливостей забезпечувати розширене відтворення, суспільні потреби та соціально-економічний прогрес суспільства [1, с. 464]. Валовий внутрішній продукт характеризує кінцевий результат виробничої діяльності національних економічних суб'єктів у сфері матеріального та нематеріального виробництва [1, с. 132]. Національна безпека є станом захищеності життєво важливих інтересів країни (конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів), духовних та матеріальних цінностей її суспільства та окремих прав і свобод громадян від зовнішніх та внутрішніх загроз [2, с. 210]. Військово-промисловий комплекс – союз компаній, що спеціалізуються на виготовленні озброєння та військової техніки і товарів подвійного призначення та військово-технічних наук [1, с. 232].

Чим більші ресурси національної економіки, тим більші її витрати на національну безпеку і оборону та національний експорт ОВТ. І навпаки, чим більший військовий потенціал країни і національний експорт озброєння та військової техніки у інші країни, тим більше позитивного ефекту отримує національна економіка. Це проявляється у наступних аспектах:

збільшення бюджетних видатків на національну оборону та зростання національного експорту озброєння та військової техніки зумовлює зростання військових заказів для економічних суб'єктів національної економіки, пов'язаних з обслуговуванням потреб військово-промислового комплексу країни: науково-дослідні інститути отримують замовлення на розробку новітніх та модернізацію наявних зразків озброєння і військової техніки (ОВТ) та товарів подвійного призначення, і отриманні нових замовлень для військових заводів що своєю чергою впливає на зростання зацікавленості іноземних

країн у купівлі цих зразків ОВТ (зростання експорту озброєння та військової техніки дає можливість позбуватись застарілих зразків зброї і за рахунок отриманих фінансових ресурсів розробляти та закуповувати для власних збройних сил сучасні зразки озброєння, що своєю чергою збільшує зацікавленість іноземних суб'єктів у купівлі ще більшої кількості національних зразків озброєння і прискорює зростання об'ємів національного експорту ОВТ); забезпечення додаткової можливості збільшення військового утримання наявних контрактників та залучення до збройних сил і спецслужб нових рекрутів, що зменшує кількість безробітних та навантаження на державні фінанси через виплати по безробіттю та збільшує надходження податків і соціальних внесків із доходів військовослужбовців та працівників спецслужб; сплата підприємствами військово-промислового комплексу, експортних структур, НДІ та зайнятими у них працівниками податків та соціальних внесків; зростання доходів від експорту озброєння та військової техніки і товарів подвійного призначення; розробка і реалізація нових високотехнологічних товарів не військового призначення, створених із використанням новітніх військових розробок і їх реалізація в межах національної економіки та на експорт; зменшення імпорту через фінансування імпортозаміщення та зростання позитивного сальдо у зовнішньоекономічній торгівлі; забезпечення армії та спецслужб порівняно дешевими національними зразками ОВТ і товарів подвійного призначення та можливість їх швидкого та якісного обслуговування і ремонту у межах національних митних кордонів, уникаючи залежності від негативних гео економічних та геополітичних тенденцій та нівелюючи можливості іноземних конкурентів здійснювати промисловий шпіонаж (проявляється у таємному несанкціонованому збиранні відомостей, інформації, крадіжки документів, матеріалів, взірців, що є комерційною, промисловою, службовою чи державною таємницею, з метою перемоги над економічним суперником, відвоювання національного чи завоювання іноземного ринку, економії на придбанні ноу-хау і є забороненим законодавством більшості країн світу) проти нашої країни і допомагаючи оберігати національні комерційні таємниці (під комерційною таємницею в Україні розуміються відомості, пов'язані з управлінням, виробництвом, фінансами та обліком (зокрема – оподаткуванням), технологічною інформацією та іншою внутрішньою і зовнішньою діяльністю підприємства чи іншого економічного суб'єкта (в тому числі і країни – прим. автора), розголошення яких може бути використане іншими суб'єктами – економічними суперниками та завдати шкоди інтересам національного економічного суб'єкта. Неправомірне отримання і використання у своїй економічній діяльності чужих наукових розробок і здобутків, управлінських рішень та схем, технологій, іншої інформації, яка має статус комерційної, державної чи іншого виду таємниці, має за мету отримання безпідставних фінансово-економічних чи технологічних переваг установою, організацією, підприємством чи іншою юридичною особою або фізичною особою-підприємцем, які отримали цю несанкціоновану інформацію, веде до нівелювання стимулів для економічного розвитку і покращення чи вдосконалення форм, видів, способів чи засобів економічної діяльності, завдає прямої шкоди власникам комерційної чи іншого виду таємниці та економіці країни [3, с. 616]);

збільшення потенціалу національної безпеки і оборони дає можливість заробляти на міжнародній арені додаткові кошти для національної економіки (українські військово-транспортні літаки «Руслан» та «Мрія» використовують країни НАТО для міжнародних перевезень важкої військової техніки та великогабаритних гуманітарних вантажів на великі відстані і Україна отримує додаткові валютні надходження) та мати можливість не втрачати національні економічні ресурси через недостатній військовий потенціал (наприклад, недостатній військово-морський потенціал України дав можливість Російській Федерації анексувати в нашої країни півострів Крим, на території якого тільки активам державного Ощадбанку нанесено збитків на 1,3 мільярда доларів США [4], та вишки по видобутку природного газу у Чорному морі, з яких тільки за дві уряд заплатив 800 млн дол. США [5], і на яких за чотири роки окупації Криму Росія незаконно видобула у виключній економічній зоні України 7,5 млрд кубів українського газу [6], забрати в Україні у міжнародних водах три військові кораблі [7], (а, згідно зі статтею 95 Конвенції з морського права, «військові кораблі користуються у відкритому морі повним імунітетом від юрисдикції будь-якої країни, крім країни, під прапором якої вони перебувають [8], [9]»), блокувати вільний доступ торговельних суден до портів Маріуполь і Бердянськ, що завдало Україні збитків (станом на початок лютого 2019 року) на суму 10 мільярдів гривень [10];

світовий ринок озброєння і військової техніки активно зростає – торгівля зовнішня озброєнням протягом 2013-2017 років на 12% більша, ніж протягом 2008-2012 рр. [11]. Зростання експорту ОВТ через зростання міжнародного ринку даної продукції є додатковим фактором економічного зростання країн-експортерів зброї.

Взаємозалежність між розміром експортом озброєння і військової техніки та валовим внутрішнім продуктом окремих країн ми проаналізуємо у таблиці 1.

Проаналізуємо залежність глобальної частки окремих країн у структурі світового ВВП від глобальної частки цих країн у структурі світового експорту озброєння і військової техніки. Для цього розрахуємо рівняння регресії. Рівняння лінії регресії має загальний вигляд (формула 1):

$$\hat{y} = a_0 + a_1 x \tag{1}$$

де $\hat{y}$ – вирівняне значення результативної ознаки;

x – факторна ознака;
 a_0, a_1 – параметри рівняння.

Таблиця 1

Частка та місце розвинених країн та України у рейтингу світового ВВП та експорту зброї

	Глобальна частка в експорті зброї, % (X) [12]	Місце у рейтингу по експорті зброї, x	Глобальна частка у світовому ВВП, % (Y)	Місце у рейтингу по глобальному ВВП, y [13]	X^2	$X*Y$	Y^2	x^2	$x * y$	y^2
США	34	1	25.8	1	1156	877.2	665.64	1	1	1
Росія	22	2	2.1	11	484	46.2	4.41	4	22	121
Франція	6.7	3	3.4	7	44.89	22.78	11.56	9	21	49
Німеччина	5.8	4	4.9	4	33.64	28.42	24.01	16	16	16
Китай	5.7	5	16	2	32.49	91.2	256	25	10	4
Об'єднане Королівство	4.8	6	3.5	5	23.04	16.8	12.25	36	30	25
Іспанія	2.9	7	1.7	14	8.41	4.93	2.89	49	98	196
Ізраїль	2.9	8	0.4	34	8.41	1.16	0.16	64	272	1156
Італія	2.5	9	2.6	9	6.25	6.5	6.76	81	81	81
Нідерланди	2.1	10	1	18	4.41	2.1	1	100	180	324
Україна [14], [15]	1.7	11	0.2	61	2.89	0.34	0.04	121	671	3721
Разом	91.1	66	61.6	166	1804.43	1097.63	984.72	506	1402	5694

Джерело: [13]

Для обчислення параметрів рівняння доцільно застосовувати наступну систему рівнянь (формула 2):

$$\begin{cases} \sum y = na_0 + a_1 \sum x \\ \sum xy = a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 \end{cases} \quad (2)$$

де n – кількість значень x та y .

Підставивши значення в систему отримаємо:

$$\begin{cases} 61.6 = 11 a_0 + 91.1 a_1 \\ 1098 = 91.1 a_0 + 1804 a_1 \end{cases}$$

Параметри рівняння розраховуються наступним чином (формули 3 і 4):

$$a_0 = \frac{\sum x^2 \sum y - \sum x \sum xy}{n \sum x^2 - \sum x \sum x} ; \quad (3)$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum x \sum y}{n \sum x^2 - \sum x \sum x} . \quad (4)$$

Отож, розрахуємо параметри рівняння:

$$a_0 = \frac{1804 * 61.6 - 91.1 * 1098}{11 * 1804 - 91.1 * 91.1} = \frac{11159}{11550} = 0.966$$

$$a_1 = \frac{11 * 1098 - 91.1 * 61.6}{11 * 1804 - 91.1 * 91.1} = \frac{6462}{11550} = 0.56$$

Рівняння матиме вигляд: $\hat{Y} = 0.56 * X + 0.966$

Згідно розрахованого рівняння, частка України у світовому ВВП потенційно може скласти: $ВВП = 0.56 * 0,2 + 0.966 = 1,078\%$

Отже, Україна могла б за рівнем ВВП знаходитись на місці між Турцією, ВВП якої у 2017 році складав 887 млрд дол. США і частка якої у світовому валовому внутрішньому продукті складав 1,138% та Нідерландами, валовий внутрішній продукт якого у 2017 році складав 771 млрд. дол. США і частка якої у світовому валовому внутрішньому продукті складала 1,024%. Отже, потенційно ВВП України у 2017 році міг скласти приблизно 826,7 млрд. дол. США $((887+771)/(1,138+1,024)*1,078 = 826,7$ млрд дол. США), що є у 6,947 раза більше, ніж реальний, наявний у 2017 році ВВП, який склав 119 млрд дол. США.

Для оцінки тісноти зв'язку використаємо лінійний коефіцієнт кореляції, котрий обчислюється за формулою (формула 5):

$$r = \frac{\overline{xy} - \bar{x} \bar{y}}{\sigma_x \sigma_y} = a_1 \frac{\sigma_x}{\sigma_y}, \quad (5)$$

де $\bar{x}, \bar{y}$ – середні значення факторної і результативної ознаки; $\overline{xy}$ – середня з добутку xy ; σ_x – середнє квадратичне відхилення ознаки x , яке розраховується: $\sigma_x = \sqrt{\overline{x^2} - (\bar{x})^2}$ (6); σ_y – середнє

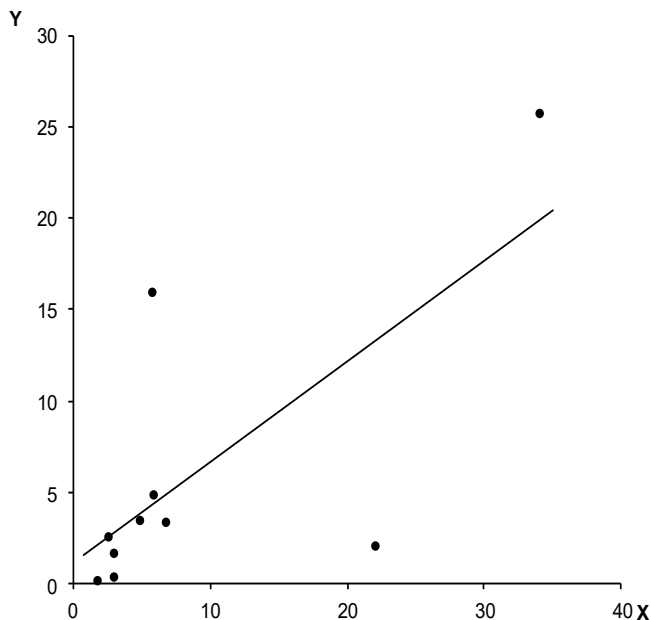
квадратичне відхилення ознаки y , яке розраховується: $\sigma_y = \sqrt{\overline{y^2} - (\bar{y})^2}$ (7), де $\overline{x^2} = \frac{\sum x^2}{n}$;

$$\overline{y^2} = \frac{\sum y^2}{n}$$

Отже, $\sigma_x = 9,872$, а $\sigma_y = 7,78$.

Підставивши значення в рівняння отримаємо:

$$r = \frac{109.8 - 9.11 * 6.16}{9.872 * 7.78} = \frac{53.65}{76.8} = 0.699$$

Рис. 1. Графік залежності глобальної частки країни у світовому ВВП від глобальної частки країни в експорті зброї

Джерело: власне дослідження автора

Отже, із збільшенням частки України у глобальному експорті зброї на 1% її ВВП може зрости на 0.56 %. Залежність глобальної частки країни у світовому ВВП від глобальної частки країни у експорті озброєння і військової техніки є суттєвою.

Також проаналізуємо залежність місця у рейтингу окремих країн у структурі світового ВВП від місця у рейтингу цих країн у структурі світового експорту озброєння і військової техніки. Для цього будемо систему рівнянь, яка має вигляд:

$$\begin{cases} 166 = 11 a_0 + 66 a_1 \\ 1402 = 66 a_0 + 506 a_1 \end{cases}$$

Розрахуємо параметри рівняння

$$a_0 = \frac{506 * 166 - 66 * 1402}{11 * 506 - 66 * 66} = \frac{8536}{1210} = -7.05$$

$$a_1 = \frac{11 * 1402 - 66 * 166}{11 * 506 - 66 * 66} = \frac{4466}{1210} = 3.691$$

Отже, рівняння матиме вигляд:

$$\hat{y} = -7.055 + 3.691 * x$$

Згідно отриманого рівняння, місце України у рейтингу світового ВВП потенційно може скласти: $ВВП_{п} = 3.691 * 11 - 7.055 = 33,55$.

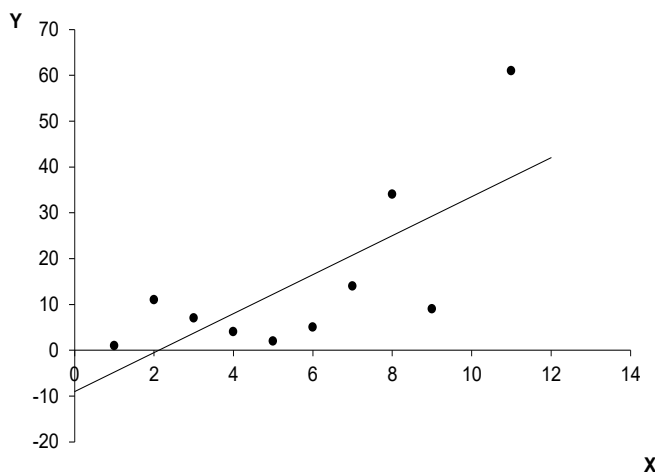
Отже, згідно проведених розрахунків Україна могла б за рівнем ВВП знаходитись на місці між Ізраїлем, ВВП якого у 2017 році складав 318 млрд. доларів США і який займав 34 сходинку рейтингу світового валового внутрішнього продукту та Гонконгом (Сянганом), валовий внутрішній продукт якого у 2017 році складав 321 млрд дол. США і який займав 33 сходинку рейтингу світового валового внутрішнього продукту. Отже, потенційно ВВП України міг складати 319-320 млрд дол. США, що є у 2,689 рази більше, ніж реальний, наявний у 2017 році ВВП, що склав 119 млрд дол. США.

Для оцінки тісноти зв'язку використаємо лінійний коефіцієнт кореляції.

Згідно проведених розрахунків $\sigma_x = 2,65$ та $\sigma_y = 17,1$.

Підставивши значення в рівняння, отримаємо:

$$r = \frac{140.2 - 6.6 * 16.6}{2.653 * 17.14} = \frac{30.64}{45.48} = 0.674$$

Рис. 2. Графік залежності місця у рейтингу по глобальному ВВП від місця у рейтингу по експорту зброї

Джерело: власне дослідження автора

Отже, із збільшенням місця України у рейтингу експорту зброї на одну позицію підйом у місці рейтингу ВВП складатиме 3-4 позиції. Залежність місця у рейтингу по глобальному ВВП від місця у рейтингу по експорту зброї є суттєвою.

З аналізу таблиці 1 та рисунків 1 і 2 ми можемо зробити висновок, що щодо проаналізованих країн існує значна лінійна залежність між розміром їхнього валового внутрішнього продукту та доходів від експорту ОБТ і товарів подвійного призначення, яка підтверджується проведеними розрахунками.

Також слід зауважити, що згідно даних розрахунків український ВВП у 2017 році міг складати від 319 до 826,7 мільярдів доларів США, тобто позитивний вплив розвитку військово-промислового комплексу та витрат на національну безпеку і оборону та національний експорт озброєння і військової техніки несе значний позитивний ефект на динаміку розвитку національної економіки.

Країни із найбільшими економіками є найбільш військово-могутніми державами. Це простежується у взаємозв'язку між величиною валового внутрішнього продукту країн та видатками на національну безпеку і оборону та національним експортом озброєння і військової техніки.

Висновки з проведеного дослідження. Можна підсумувати, що розвиток військово-промислового комплексу Україною та зростання її військового потенціалу і експорту озброєння та військової техніки роблять Україну привабливою для європейських країн щодо можливості інтеграції нашої країни у Північно-Атлантичний альянс і підтвердженням цього є проведення постійних спільних навчань України та країн НАТО та вивчення досвіду України щодо опору (зокрема, можливостей «гібридного опору») в умовах ведення «гібридних воєн» у різних регіонах навколо та на території Європи і Північної Америки. Зацікавленість в Україні з боку країн НАТО може посприяти швидкому вступу до Альянсу і, як наслідок, вступу до Європейського Союзу та інтенсивного розвитку української економіки – при забезпеченні інтенсивного розвитку відносин України та країн Європейського Союзу і НАТО та активізації інвестування (зокрема, у розвиток ВПК і експорт ОБТ) українська економіка мала потенціал росту ВВП у 2,689-6,947 раза (у 2017 році – до 319–826,7 мільярдів доларів США).

Це дасть синергетичний позитивний ефект для національної безпеки і оборони та національних економік і міжнародної торгівлі країн НАТО і України та зробить ці країни економічно багатшими та військово могутнішими.

Література

1. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1: А-К / Редколегія: С. В. Мочерний (відповідальний редактор) та інші. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.
2. Юридична енциклопедія: В 6 томах. Том 1: А-Г / Редколегія: Ю. С. Шемчушенко (голова редколегії) та інші. Київ: «Українська енциклопедія», 1998. 672 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ: Кантон, А.С.К., 2002. 1104 с.
4. Ощадбанк каже, що виграв у Росії арбітраж на \$1,3 млрд за Крим. BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46348658> (дата звернення: 26.11.2018).
5. Шалайський О. 12 друзів «вишки Бойка». URL: <https://dt.ua/internal/12-druziv-vishki-boyka-269593.html> (дата звернення: 17.10. 2018).
6. Ніжнова С. За час окупації Криму РФ незаконно видобула понад 3,5 млрд куб. м газу з Одеського газового родовища. URL: https://censor.net.ua/ua/news/3051842/za_chas_ukupatsiyi_krymu_rf_nezakonno_vydobula_ponad_35_mlrld_kub_m_gazu_z_odeskogo_gazovogo_rodovyscha (дата звернення: 26.11.2018).
7. Портніков В. Напад Росії на кораблі України призвів до «холодної війни» Трампа і Путіна. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29631147.html> (дата звернення: 02.12.2018).
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057 (дата звернення: 25.11.2018).
9. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року: Закон України від 03.06.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-14> (дата звернення: 10.12.2018).
10. Яких втрат зазнають українські порти через блокування РФ Азовського моря. URL: https://24tv.ua/rosiya_blokuye_azovske_more_omelyan_ozvuchiv_sumni_naslidki_dlya_ukrayini_n1075729 (дата звернення: 02.12.2018).
11. Pamp O. Dendorfer F., Thurner P. W. Arm your friends and save on defense? The impact of arms exports on military expenditures. Public Choice, 22 August 2018. Volume 177. Issue 1–2. pp. 165–187. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11127-018-0598-1> (дата звернення: 26.08.2018).
12. The main exporters and importers of major weapons, 2013–17: military spending and armaments // SIPRI YEARBOOK 2018: Armaments, Disarmament and International Security, Summary, 2018. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-06/yb_18_summary_en_0.pdf (дата звернення: 12.09.2018).
13. Report for Selected Countries and Subjects. International Monetary Fund. URL: www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/weorept.aspx (дата звернення: 25.11.2018).

14. Заблоцький В. Як зростає світовий ринок озброєнь. Тиждень.ua, 6 квітня 2018. URL: <https://tyzhden.ua/Society/212034> (дата звернення: 22.08.2018).
15. РФ – перший імпортер зброї України. Доповідь SIPRI. Корреспондент.biz. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/3955787-rf-pershyi-importer-zbroi-ukrainy-dopovid-SIPRI> (дата звернення: 20.08.2018).

References

1. Mochernyi, S.V. (2000), *Ekonomichna entsyklopediia* [The economic encyclopedia], Vydavnychi tsestr «Akademii», Kyiv, Ukraine, vol. 1, 864 p.
2. Shemchushenko, Yu.S. (1998), *Yurydychna entsyklopediia* [Legal encyclopedia], «Ukrainska entsyklopediia», Kyiv, Ukraine, vol. 1, 672 p.
3. Melnyk, M.I. and Khavroniuk, M.I. (2002), *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine], Kannon, A.S.K., Kyiv, Ukraine, 1104 p.
4. “Oshchadbank says it has won arbitration in Russia for \$ 1.3 billion for Crimea”, available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46348658> (access date November 26, 2018).
5. Shalaiskyi, O. “12 friends of “Boyka’s towers”, available at: https://dt.ua/internal/12-druziv-vishki-boyka-269593_.html (access date October 17, 2018).
6. Nizhnova, S. “During the occupation of the Crimea, illegally extracted over 3.5 billion cubic meters. m gas from the Odessa gas field”, available at: https://censor.net.ua/ua/news/3051842/za_chas_okupatsiyi_krymu_rf_nezakonno_vydobula_ponad_35_mlrd_kub_m_gazu_z_odeskogo_gazovogo_rodovyscha (access date November 10, 2018).
7. Portnikov, V. “Russia's Assault on Ukraine's Ship led to the Cold War by Trump and Putin”, available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29631147.html> (access date December 02, 2018).
8. United Nations Convention on the Law of the Sea, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057 (access date November 25, 2018).
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (1999), The Law of Ukraine “On Ratification of the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea and the Agreement on the Implementation of Part XI of the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea” from 03.06.1999, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-14> (access date December 10, 2018).
10. What losses are the Ukrainian ports due to blocking the RF Sea of Azov, available at: https://24tv.ua/rosiya_blokuye_azovske_more_omelyan_ozvuchiv_sumni_naslidki_dlya_ukrayini_n1075729 (access date December 02, 2018).
11. Pamp, O., Dendorfer, F., and Thurner, P.W. (2018), “Arm your friends and save on defense? The impact of arms exports on military expenditures”, *Public Choice*, 22 August 2018. Volume 177. Issue 1–2, pp. 165–187, available at: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11127-018-0598-1> (access date August 26, 2018).
12. “The main exporters and importers of major weapons, 2013–17: military spending and armaments”, SIPRI YEARBOOK 2018: Armaments, Disarmament and International Security, Summary, 2018, available at: https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-06/yb_18_summary_en_0.pdf (access date September 12, 2018).
13. “Report for Selected Countries and Subjects. International Monetary Fundhttps”, available at: www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/weorept.aspx (access date November 25, 2018).
14. Zablotskyi, V. (2018), “As the global arms market grows”, available at: <https://tyzhden.ua/Society/212034> (access date August 22, 2018).
15. “Russia is the first importer of Ukrainian weapons”, available at: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/3955787-rf-pershyi-importer-zbroi-ukrainy-dopovid-SIPRI> (access date August 20, 2018).

Стаття надійшла до редакції 18.01.2019 р.

Рецензент: д.е.н., професор Тернопільського національного економічного університету П.Р. Пуцентейло

УДК 338.43.02

JEL Classification: O20, Q10, M40, M41

Негода Ю.В.,
канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів,
Національний університет біоресурсів
і природокористування

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РЕФОРМУВАННЯ НА РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ КРАЇН З ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

Nehoda Yu.V.,
cand.sc.(econ.), associate professor at the department of finance,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,
Kyiv

IMPACT OF REFORM POLICY ON THE DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN SECTOR OF TRANSITION ECONOMIES

Постановка проблеми. Аграрні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи мають як спільні риси, так і національні особливості. Вивчення досвіду ринкових реформ в аграрному секторі цих країн має важливе значення для виявлення тенденцій та закономірностей трансформацій аграрних відносин, адже дозволить розробити виважену стратегію та тактику подальших ринкових реформ в аграрному секторі України та повніше врахувати при цьому негативні чинники, які мали місце в умовах трансформаційних процесів в аграрному секторі країн з перехідною економікою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку теорії ринкової трансформації аграрного сектору і механізму функціонування внесли ряд вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів: Єрохін С. [1], Васільєва Л. [2], Мороз О. [3], Онищенко О. [4], Остах Т. [4], Осташко Т.О. [5], Серова О. та інші. У наукових працях зазначених авторів розглянуто різні аспекти даної проблеми, але потребують подальшого дослідження питання щодо впливу політики реформування на розвиток аграрного сектору країн з перехідною економікою.

Постановка завдання. Розглянути вихідні умови та політику реформ трансформованих моделей економік і визначити вплив політики реформування на розвиток аграрного сектору країн з перехідною економікою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аграрні реформи в країнах з перехідною економікою були складовою частиною економічних перетворень. Необхідність проведення таких реформ продиктована невідповідністю неефективної виробничої структури АПК, що склалася стосовно до вимог регулювання розвитку нових макроекономічних ситуацій. Тенденції світових післяреформених економічних перетворень багато в чому визначаються політичними та соціальними чинниками становлення ринкових інститутів в сільському господарстві та в інших галузевих й міжгалузевих комплексах. Між країнами Центральної Східної Європи та СНД з 1990 р. виявилися очевидні розбіжності в динаміці інституційних та політичних перетворень. Міжнародні організації розробили низку політичних індексів для оцінок прогресу реформування трансформаційних економік. У цих індексах різні комбінації, які стосуються процесу перетворень змінних, оцінюються на основі думки експертів й методами кількісного аналізу, що дозволяє розрахувати показник прогресу в сфері економічної політики та інституційних реформ. Розроблений Світовим банком індекс аграрних реформ (ECA Agricultural Reform Index) [6] використовується для оцінки конкретних заходів політичного та інституційного реформування за 5 параметрами: відповідна ринковим принципам політика торгівлі та цін на сільськогосподарські товари; земельна реформа; приватизація та монополізація I та III сфер АПК; сільська фінансова система; суспільні інститути, які мають відношення до аграрного сектору. Значення цього індексу для країн СНД складає 4,8 (з 10 можливих), а для країн Центральної та Східної Європи – 7,8 [3]. Наведемо шкалу для розрахунку індексу аграрних реформ, яка розроблена Світовим банком, з якої видно, що чим вище значення політичних індексів, тим вище темпи зростання ВВП та продуктивності праці в аграрному комплексі.

Лібералізація торгівлі та цін. 1-2. Прямий державний контроль цін та ринків. 3-4. Дерегулювання зі збереженням рекомендованих цін і певного цінового контролю; високі експортні та імпорتنі тарифи. 5-6. В основному лібералізовані ринки при відсутності конкуренції та певному контролі в сфері торгівлі. 7-8. Повне припинення командно-адміністративного втручання. Відповідає вимогам СОТ ринкова та торгова політика при недостатньому розвитку внутрішніх ринків. 9-10. Ринки з наявністю конкуренції та відповідна ринковим принципам торгова й аграрна політика.

Земельна реформа. 1-2. Домінування великих господарств. 3-4. Створена законодавча база для приватизації землі та реорганізації господарств. 5-6. Просування за шляхом земельної приватизації, але неповна реорганізація великих господарств. 7-8. Велика частина земель приватизована, але

наділення земельними правами не закінчено й функціонування земельного ринку обмежене. 9-10. Структура сільського господарства базується на приватній власності й активно функціонують земельні ринки.

Приватизація підприємства I і III сфер АПК. 1-2. Монопольні підприємства в державній власності. 3-4. Прийнята програма стихійної та масової приватизації, де реалізація знаходиться поки на ранніх стадіях. 5-6. Просування в рамках приватизаційних програм. 7-8. Приватизація більшості підприємств проведена таким чином, щоб сприяти залученню прямих іноземних інвестицій. 9-10. Більш конкурентоспроможні на світовому ринку приватизовані підприємства I і III сфер АПК.

Сільська фінансова система. 1-2. Система радянського типу з одним спеціалізованим банком як єдиним каналом фінансування. 3-4. Прийняте нове банківське законодавство; комерційних банків немає або вони недостатньо розвинуті. 5-6. Реорганізація існуючої банківської системи, поява комерційних банків. 7-8. Поява фінансових інститутів, які обслуговують сільське господарство та сільське населення. 9-10. Ефективна фінансова система, обслуговуюча сільське господарство і пов'язані з ним галузі переробки та послуг.

Суспільні інститути. 1-2. Інститути командної економіки. 3-4. Незначна реорганізація державних і громадських інститутів. 5-6. Часткова реорганізація державних і місцевих інститутів. 7-8. Переорієнтація державних структур; реорганізація наукового забезпечення, сфер пропаганди і освіти. 9-10. Ефективні суспільні інститути, орієнтовані на потреби приватного аграрного сектора.

Відмітимо, що бали зростають від 1 до 10 в міру переходу від командної до ринкової економіки.

Іншими словами, країна домагається більших успіхів в економіці в міру прогресу в реалізації широкого спектру ринково-орієнтованих та політичних реформ. Результативність аграрних реформ визначається значною мірою вихідними умовами економічної політики в розрізі галузевих та міжгалузевих підкомплексів трансформованих економічних систем. До них відносяться: тривалість існування адміністративно-командної системи; частка приватного сектора в економіці; розмір структурних диспропорцій національної економіки; рівень внутрішньої та зовнішньої макроекономічної рівноваги; трудова етика населення і переважаючий господарський менталітет; відкритість економіки та суспільства по відношенню до країн з ринковою системою тощо [2].

Специфічною рисою української моделі розвитку економіки є те, що у нас досить тривалий час вівся пошук оптимального стратегічного напрямку і визначення стратегічної мети. Результатом цього досі є відсутність чітких програм реформування економіки і перебудови економічних відносин. Програми дій декількох урядів України мали і мають декларативний, безсистемний характер, не визначають цілей, проміжних етапів, конкретних механізмів і тому не можуть цілеспрямовано реалізовуватися [1].

У країнах з переважно розвиненим аграрним сектором має місце висока частка сільського господарства у ВВП, переважання сільського населення в загальній його чисельності з низьким рівнем життя. Частка витрат сільських жителів на продукти харчування дуже висока, а рівень споживчого споживання залишається низьким. Така ситуація чітко прослідковується в Китаї, Албанії, Румунії (табл. 1).

Простий перерозподіл земель на користь індивідуальних господарств стимулювало зростання валової продукції сільського господарства. Тим часом, при зайнятості основної частини населення Країн Центральної Європи в сільському господарстві значний оборот аграрної продукції замкнений на місцевих ринках. Відповідно зростання аграрного виробництва означає і зростання душевого споживання продуктів харчування в середньому по країні. Надалі ці держави зіткнуться з необхідністю формування ринкової інфраструктури, гарантованого забезпечення прав власності тощо, але на першому етапі післяреформених перетворень вони демонструють помітне зростання аграрного виробництва.

В індустріально розвинених країнах для проведення ефективних аграрних реформ абсолютно недостатній тільки земельний переділ, який неминує викликає поділ великих господарств на більш дрібні з втратою економії на масштабі виробництва. Ресурсозберігаючі технології аграрного виробництва не пристосовані для дрібних розмірів господарств. Адаптація технологій до радикальної зміни аграрної структури потребує тривалого часу, протягом якого зазвичай відбувається зниження обсягів виробництва та зниження продовольчого споживання населення.

Для розмежування вкладу вихідних умов та політики реформування в досягнуті результати було покладено поєднання двох основних компонентів регресійного аналізу [7]:

перший компонент (*PC1*) знаходиться в значній зворотній залежності від рівня доходів, прямій залежності від трудомісткості та частки сільського господарства в економіці й тому може характеризуватися як індекс рівня розвитку на початку перехідного періоду;

другий компонент (*PC2*) знаходиться в сильній прямій залежності від тривалості періоду централізованого планування, сильної зворотної залежності від наявності дореформеної приватної власності на землю і тому може характеризуватися як індекс рівня деформацій на початку перехідного періоду.

Таблиця 1

Вихідні умови та політика реформ трансформованих моделей економік

Показник	Моделі		
	Країни Центральної Європи	Україна	Китай
Вихідні умови			
ВНП на душу населення, дол.	7670	2582	8643
Частка зайнятих у сільському господарстві в загальній чисельності зайнятих, %	13	15	70
Трудомісткість сільськогосподарського виробництва	0,13	0,04	0,67
Форми земельної власності	приватні особи	держава	колективи
Період централізованого планування, років	42	74	42
Дореформена політика цін на сільгосппродукцію	субсидування	субсидування	заниження
Політика реформування			
Механізм земельної реформи	реституція	розподіл часток	виділення земельних ділянок
Реформа відносин власності	швидка	повільна	швидка
Досягнуті результати			
Загальний індекс лібералізації	0,86	0,77	0,25
Права користування	широкі	обмежені	широкі
Площа сільгоспугідь в індивідуальних господарствах, %	16	8	98

Джерело: [6]

Протягом перших п'яти років ринкових перетворень динаміка виробництва сільгосппродукції значною мірою визначалася прямим і непрямим впливом вихідних умов на ефективність проведеної політики. У міру поглиблення ринкових реформ зростає позитивний вплив політичних заходів на динаміку виробництва сільськогосподарської продукції. Політика реформування мала не менше значення, ніж вихідні умови розвитку аграрної економіки досліджуваних країн (табл. 2).

Таблиця 2

Вплив політики реформування на розвиток аграрного сектору країн з перехідною економікою

Показник	Країни		
	Країни Центральної Європи	Україна	Китай
Лібералізація цін і торгівлі	Зміна співвідношення цін на сільськогосподарську продукцію.		Зміна механізмів ціноутворення, що супроводжуються помітним зростанням цін на сільськогосподарську продукцію
Приватизація та земельна реформа	Реституція, тобто передача колишнім власникам	Розподіл порівну між членами колективних підприємств у вигляді часток або паїв	Фізичне виділення земельних ділянок працівникам господарств в користування за кількістю їх членів
Реструктуризація аграрного сектору	Існування різних організаційних форм (приватні кооперативні господарства, акціонерні компанії, сімейні ферми)		Відсутність колективних господарств. Існування індивідуальних ферм.

Джерело: [6]

Перехід колективного до індивідуального (сімейного) господарюванню позитивно відобразився на зростанні обсягу виробництва сільгосппродукції. Після реструктуризації аграрного виробництва на користь індивідуальних господарств дохід фермера став безпосередньо залежати від результатів його діяльності, тому індивідуальне підприємство підсилює стимули до праці, підвищуються продуктивність праці та інтенсивність використання інших ресурсів, що підтверджується результатами досліджень в Китаї та В'єтнамі. Однак перехід до індивідуального агробізнесу здійснив дещо негативний вплив на середню продуктивність праці в сільському господарстві, однією з причин було дроблення активів в процесі розпаду колективних підприємств, обмеженості фінансових коштів і нерозвиненості кредитного ринку.

У багатьох країнах Центральної та Східної Європи застосовуються спеціальні державні інструменти, які підтримують стабілізацію аграрного сектора: інтервенції, імпорتنі обмеження й адміністративний контроль. У Румунії та Болгарії політика держави спрямована на гарантування продовольчої самозабезпеченості й захист міських споживачів. Держава зберегла в цих країнах широкий адміністративний контроль за цінами на окремих етапах виробництва й переробки, крім того широко поширена система пільгового кредитування сільського господарства.

Ключові цільові установки державної аграрної політики провідних західних країн, здебільшого, збігаються в головному, варіюючи від вихідного постулату про необхідність досягнення стабільного розвитку сільськогосподарського виробництва всілякою підтримкою «свого» фермерства до сучасних починань щодо забезпечення виробництва безпечного для здоров'я людини продовольства, стимулювання гармонійного розвитку сільських поселень і посилення охорони навколишнього середовища. Разом з тим, набір застосовуваних при цьому інструментів при загальній їх схожості, як правило, суворо індивідуалізовано та детерміновано специфікою країни. Дещо осторонь в даному випадку знаходиться Євросоюз. З перших днів існування Європейської економічної спільноти (нині не існуюча назва інституції, що заснована 1957 р. згідно з Договором про заснування Європейської економічної спільноти (один з Римських договорів)) [5] Єдина аграрна політика проголошувалася в якості одного з головних єдиних пріоритетів спільноти. Безумовно, його члени як суверенні держави можуть – в певних межах – проводити самостійну аграрну політику, але характер і обсяги підтримки «своїх» сільгоспвиробників суворо формалізовані правилами Союзу. Саме узгодженість багаторівневої (за обмеженістю місця національний формат залишимо поза рамками даного дослідження) підтримки аграрного сектора економіки відрізняє Єдину аграрну політику сучасного ЄС й актуалізує практичну значимість осмислення накопиченого досвіду.

На етапі зародження державної аграрної політики (початок XIX ст. – 1920-ті рр.) підтримка сільського господарства носила «точковий» характер і мала на увазі мінімальну участь держави в регулюванні галузі. Однак поступове формування світового сільськогосподарського ринку і, особливо, Перша світова війна, що стала найбільшим потрясінням для сільського господарства, який ледь одужав від депресії кінця XIX століття, зажадали радикального переосмислення ролі держави в регулюванні агропродовольчого ринку. Це спонукало до життя безпрецедентні форми державного втручання в ринкові принципи господарювання [8].

Поворотним моментом у розвитку державної аграрної політики Центральної та Східної Європи стала економічна криза 1929-1933 рр., коли більшість держав активізувало втручання в процеси виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції в спробах подолати кризові явища. Держава з стороннього спостерігача перетворилася в безпосереднього учасника життєдіяльності аграрного сектора, що зумовило не тільки успішне виведення його з найжорстокішої кризи, а й стало вирішальним фактором стабілізації та подальших досягнень. Саме на цьому етапі затверджується генеральний принцип державної аграрної політики – паритет цін, який реалізується через інструменти балансування попиту та пропозиції на продовольство, щоб ціни, які складаються забезпечували належний рівень купівельної спроможності фермерських господарств.

Згасання необхідності стимулювання зростання сільськогосподарського виробництва та погіршення паритету цін на сільгосппродукцію до початку 1980-х рр. стали причиною поступового переходу від паритету цін до паритету доходів як основоположного принципу державної аграрної політики Центральної та Східної Європи. При цьому ключова роль в наповненні її конкретними інструментами стала все активніше переходити до міждержавних інститутів, що визначає нові орієнтири і задає параметри національних систем підтримки сільського господарства. Головні акценти сучасної державної аграрної політики ЄС все активніше зміщуються в площину боротьби за зниження негативного впливу сільськогосподарського виробництва на навколишнє середовище, забезпечення безпеки та якості продуктів харчування, комплексний розвиток села.

Як відмічає Мороз О.О., «сучасний механізм регулювання аграрного ринку в країнах-членах ЄС являє собою складний організаційно-економічний процес і є комплексом документів різного юридичного статусу, які регулюють різні аспекти аграрних відносин, для цього були прийняті рішення з усунення торговельних бар'єрів між членами ЄС та заміни численних адміністративних та митних обмежень щодо інших країн єдиним зовнішньоекономічним тарифом» [3].

Висновки з проведеного дослідження. В цілому динаміка виробництва країн з перехідною економікою істотно визначається вихідними умовами, а продуктивність праці значною мірою залежить від політики реформування. Вихідні умови впливають на обсяги виробництва в основному на початковому етапі перетворень, а в подальшому більш важливу роль відіграє політика реформування. Відповідно до динаміки макроекономічних показників якісних змін у розвитку трансформаційних економік були виділені наступні групи країн.

Перша група характеризується стійким економічним зростанням на рівні 7-8% в середньому протягом більше 10 років, значний обсяг виробництва, підвищення продуктивності праці в країнах з проведенням поступової трансформації економічної системи. Типовим представником цієї групи є Китай, де обсяг виробництва зріс більш ніж в 1,5 раза, продуктивність праці – на 25%. Схожі тенденції

спостерігалися в Албанії та В'єтнамі [4].

Для другої групи характерна макроекономічна криза. Майже у всіх цих країнах кумулятивний спад валової продукції сільського господарства за перші десять років реформ становив не менше 30%. До цього типу належать практично всі трансформаційні системи, коли проводилася трансформація колишніх економічних відносин й інститутів та їх прискорене заміщення ринковими відносинами.

В третій групі країн стан трансформаційної економіки перебував у безперервно нерівномірному уповільненні, яке через 6-10 років після початку реформ змінилося нестійким зростанням. Така тенденція проявилася в Латвії, Литві, Киргизстані, Україні. Загальний обсяг виробництва в аграрному секторі цих країн зменшився майже на 50% і, приблизно, на 30% знизилася продуктивність праці.

Для четвертої групи країн з перехідною економікою характерний катастрофічний спад і поки тільки початок виходу на траєкторію дещо помітного ефективного економічного розвитку. Це Закавказзі, Молдова, Таджикистан, Узбекистан, Туркменія. Ці країни зіткнулися з глибокою кризою на рівні 40-50% і подальшим нестійким зростанням до 70-80% від досягнутого рівня економіки «реального соціалізму». Двадцятирічний період трансформації вимагає підведення проміжних підсумків.

Успішність трансформації аграрного комплексу визначається комбінацією трьох факторів: політики реформування, вихідних умов й розвитку економіки. Розпад колективних господарств був набагато масштабнішим в тих країнах, де велика частина земель розподілялася між працівниками і не поверталася колишнім власникам. При використанні даного механізму скорочуються трансакційні витрати, пов'язані з орендою або купівлею землі та інших активів особами, які побажали вийти з колективних господарств.

Отже, можна відзначити, що успіхи початкових аграрних трансформацій значною мірою визначалися способами і глибиною реформування, рівнем державного протекціонізму. Найбільш швидких успіхів домагаються в аграрній сфері країни з переважно аграрною структурою економіки, тоді як країни з індустріальною економікою проходять досить глибокий економічний спад в аграрній сфері.

Література

1. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект). Київ: Вид-во «Світ знань», 2002. 528 с.
2. Васильєва Л. М. Державне регулювання аграрного сектору України в умовах системної модернізації: концептуальні теоретичні положення та напрями подальшого розвитку. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2011. 392 с.
3. Мороз О. О. Світовий досвід трансформації ринкових відносин у сільському господарстві. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2004. № 2. С. 35-43.
4. Онищенко О., Осташ Т. Аграрні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи. *Економіка України*. 1994. № 8. С. 9.
5. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора: монографія. Київ: Фенікс, 2004. 280 с.
6. Серова Е. Аграрная реформа в странах с переходной экономикой: монография. URL: <http://www.iep.ru/ru/agrarnaya-reforma-v-strana-s-pere-odnoi-ekonomikoi.html>. (дата звернення: 09.01.2019).
7. Macours K., Swinnen J. Impact of Reforms and Initial Conditions on Agricultural Output and Productivity Changes in Central and Eastern Europe, the Former Soviet Union, and East Asia. *American Journal Agricultural Economics*. 2000. vol. 82. No 5.
8. Тухтфельдт Э. К трансформационному вопросу. Москва, 1996. 382 с.

References

1. Yerokhin, S.A. (2002), *Strukturna transformatsiia natsionalnoi ekonomiky (teoretyko-metodolohichniyi aspekt)* [Structural transformation of the national economy (theoretical and methodological aspect)], Kyiv, Ukraine, 528 p.
2. Vasilieva, L.M. (2011), *Derzhavne rehuliuвання ahrarnoho sektoru Ukrainy v umovakh systemnoi modernizatsii: kontseptualni teoretychni polozhennia ta napriamy podalshoho rozvytku* [State regulation of the agrarian sector of Ukraine under the conditions of system modernization: conceptual theoretical positions and directions of further development], Donetsk, Ukraine, 392 p.
3. Moroz, O.O. (2004), "World experience of the transformation of market relations in agriculture", *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu*, no. 2, pp. 35-43.
4. Onyshchenko, O. and Ostash, T. (1994), "Agrarian transformations in Central and Eastern Europe", *Ekonomika Ukrainy*, no. 8, p. 9.
5. Ostashko, T.O. (2004), *Rynkova transformatsiya ahrarnoho sektora* [Market transformation of the agrarian sector], monograph, Kyiv, Ukraine, 280 p.

6. Serova, E. *Agrarnaya reforma v stranakh s perekhodnoy ekonomikoy* [Agrarian Reform in Transition Economies], monograph, available at: <http://www.iep.ru/ru/agrarnaya-reforma-v-strana-s-pereodnoi-ekonomikoi.html> (access date: January 09, 2019).

7. Macours, K. and Swinnen, J. (2000), "Impact of Reforms and Initial Conditions on Agricultural Output and Productivity Changes in Central and Eastern Europe, the Former Soviet Union, and East Asia", *American Journal Agricultural Economics*, no. 82, p. 5.

8. Tuchtfeldt, E. (1996). *K transformatsionnomu voprosu* [To the transformational issue], Moscow, Russia, 382 p.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2019 р.

Рецензент: д-р. наук держ. упр., професор Запорізького національного технічного університету Н.М. Левченко